

РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ОСВІТИ ТА ЗАГАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

УДК 372.48:373.1(477)

В. С. Бугрій

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ЗМІСТ І ФОРМИ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ ЗАГАЛЬНООСВІТНИХ ШКІЛ СУМЩИНИ У 20-ті рр. ХХ ст.

У статті проаналізовано зміст і форми краєзнавчої роботи загальноосвітніх шкіл Сумщини у 20-ті рр. ХХ ст. Було встановлено, що з початку 1920-х рр. зміст краєзнавчої роботи у школах Сумщини визначався відповідно до нормативних документів, що розроблялися центральними органами радянської влади. Підходи, принципи та вимоги до змісту краєзнавчої роботи шкіл, викладені в загальних положеннях у державних нормативних документах, конкретизувались у планах роботи місцевих органів освіти Сумщини та навчальній літературі для школи. Охарактеризовано найбільш поширені форми краєзнавчої роботи, які використовувались у школах Сумщини протягом 1920-х рр.

Ключові слова: зміст освіти, форми навчання, шкільне краєзнавство, загальноосвітні навчальні заклади Сумщини, комплексні програми, екскурсія, «метод проектів», гурток.

Постановка проблеми. Краєзнавство суттєво допомагає реалізації суспільно-виховних завдань школи, забезпечуючи зв'язок процесу навчання та виховання учнів із надбаннями народної культури й особливостями навколишнього середовища. Воно сприяє відродженню духовності та формуванню національної самосвідомості на основі вивчення та глибокого засвоєння культурно-духовної й матеріальної спадщини свого народу, рідного краю, своєї родини.

Аналіз актуальних досліджень. Проблеми шкільного краєзнавства є предметом дослідження теоретиків і практиків освіти. Значимість краєзнавчої діяльності учнів залежала від розвитку педагогічної думки та державних вимог до організації навчально-виховного процесу. Дослідженням мети, змісту, форм, методів застосування матеріалів довкілля в системі загальної школи займалися видатні краєзнавці, педагоги та керівники освітянської галузі. В останні роки різні аспекти шкільного краєзнавства розкривались у дослідженнях Т. Бондаренко, Л. Войтової, В. Обозного, Н. Побірченко, Н. Рудницької, Т. Самоплавської, М. Солов'я та ін. Певну історіографічну цінність становлять сучасні видання, присвячені Сумщині [11; 12]. Разом із тим обрана проблема відображена в них досить фрагментарно. Поза увагою залишились архівні документи й матеріали місцевої преси. Відтак, поки що відсутнє цілісне уявлення про процес розвитку шкільного краєзнавства на Сумщині.

Мета статті – проаналізувати зміст і форми краєзнавчої роботи загальноосвітніх шкіл Сумщини у 20-ті рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. З початку 1920-х рр. зміст краєзнавчої роботи у школах Сумщини формувався вже виходячи з нормативних документів, що розроблялися центральними органами радянської влади. Головним джерелом настанов щодо діяльності закладів освіти стали щорічні спеціальні «Порадники по соціальному вихованню», які виходили протягом 1921–1928 рр. Основним типом загальноосвітнього закладу проголошувалася семирічна школа з двома концентрими: перший – чотири роки, другий – три роки. Краєзнавство запроваджувалося з першого концентру як засіб для пізнання загального на конкретних прикладах із найближчого оточення [9, 87].

З 1924–1925 навчального року в школах УСРР вступили в дію комплексні програми. Вони передбачали, що навчання на першому концентрі будуватиметься не на предметній, а на інтегрованій основі. Увесь матеріал об'єднувався в три блоки-комплекси: Природа – Праця – Суспільство. Таким чином, змістом освіти на першому концентрі ставало життя дитини у взаємодії з оточуючим середовищем. У «Циркулярі» Чернігівського губерньського відділу народної освіти від 26 червня 1924 року, який був розісланий для обов'язкового виконання всім окружним інспектурам (зокрема Конотопській), вказувалося, що «з початком наступного навчального року в перших чотирьох групах вводиться комплексна система викладання... Кожний окремих комплекс охоплює собою три області: природу, працю людини й суспільство; засвоєння формальних знань здійснюється в процесі вивчення комплексів» [1, арк. 1]. У цьому ж документі пропонувався і щотижневий навчальний план. На розгляд комплексів «Природа. Праця. Суспільство» відводилося по 18 годин на тиждень у першій, другій і третій групах, і 22 години – у четвертій групі [1, арк. 5]. У проектах навчальних програм для перших 4-х класів ставилася пряма вказівка вивчати природознавство, географію, історію на основі «принципів сезонного спостереження за місцевістю» [13, арк. 75].

Підходи, принципи та вимоги до змісту краєзнавчої роботи шкіл, викладені в загальних положеннях у державних нормативних документах, конкретизувались у планах роботи місцевих органів освіти. Наприклад, у розробленому Роменським окружним відділом народної освіти «Робочому плані праці на II триместр 1929–1930 навчального року для 3 групи» вказувався зміст краєзнавчої роботи по кожному розділу. Для зручності учителів «Робочий план» був збудований у вигляді таблиці. Ось які питання мали опрацювати учні під час проходження теми «Обмін між містом та селом»:

«Які вироби своєї праці дає наше село місту (сало, м'ясо, масло, хліб, городину, шкіру та різну сировину), а місто селу (с-г машини, різні металеві вироби, гас, мануфактуру тощо).

Місця обміну: базар, ярмарок, крамниця.

Кооперація, як організатор обміну продуктами міста із селом. Боротьба кооперації проти приватного капіталу.

Округові кооперативні організації: райспілка, кредитсоюз, буряксоюз, скотарсоюз. Їх роль у господарчому житті округи» [10, 10].

Брали участь у розробці подібних документів і окремі навчальні заклади. Краєзнавчим гуртком Воронізької школи в 1927 р. був представлений «План краєзнавчої роботи для сільських трудових шкіл першого концентру на третій триместр». Він також мав вигляд таблиці. У ній вказувалася тема комплексу та відповідний їй краєзнавчий матеріал і види практичної діяльності з його опрацювання. Наприклад, тема «Весняні роботи» включала такі аспекти вивчення довкілля: 1. Місцева природа: перші весняні зіллясті рослини, перші квіти, перші комахи. 2. Мікроклімат: повітря, вода, дощ, роса, туман, хмари. 3. Місцеві весняні роботи в саду, городі й полі. 4. Знайомство з місцевими садами та городами. 5. Місцеві колективні господарства. Знайомство з найбільш культурними прийомами праці (сіялки, очистка зерна тощо) [8, 5].

Отже, в 1920-х рр. краєзнавчий компонент займав провідну роль у навчальних програмах і планах, які розроблялися як на загальнореспубліканському, так і на місцевому рівні. Відповідно до змісту освіти краєзнавча діяльність спрямовувалася на реалізацію головних принципів розбудови трудової школи в Україні. Тому здебільшого теми навчальних програм носили виробничо-краєзнавчий характер. З кожним роком навчання відбувалось ускладнення матеріалу. Разом із тим фрагменти краєзнавчих знань були розпорошені по різних розділах програм. У програмах не вказувалося, де черпати краєзнавчі відомості і як їх використовувати в практичній діяльності.

Суттєвим недоліком програм була відсутність вказівок щодо краєзнавчої літератури. Між тим місцевими органами освіти створювалися різні види навчальної літератури, яка також виступала носієм змісту краєзнавчої роботи. Яскравим прикладом такої літератури може служити посібник «Краєзнавчий матеріал Сумщини», виданий Сумським окружним методичним комітетом у 1929 р. У ньому весь матеріал про рідний край, що характеризував географічно-природничі, економічні та соціальні особливості Сумської округи, подавався у вигляді окремих карток. Вони містили в собі

певний комплекс відомостей щодо тієї чи іншої ділянки життя округи. У кінці кожної картки передбачалося завдання для учнів. Усього було підготовлено 17 карток і, як зазначалося в зауваженнях до їх застосування, «ці картки є довідник, що з нього вчителі беруть потрібний матеріал». Для прикладу розглянемо картку, присвячену промисловості Сумщини. У ній пропонувався такий краєзнавчий матеріал: «Промисловість є двох категорій: а) фабрично-заводська і б) кустарна (коли люди виробляють щось руками в невеличких майстернях за допомогою нескладного приладдя). Заводів і фабрик на Сумщині: Машинобудівних – 2 (заводи «Фрунзе» і «Сільмаш»); рафінарня – 1 (завод); цукроварень – 11 (заводів); гуралень – 9 (заводів); млинів великих – 11 (фабрик); текстильна – 1 (фабрика); хлібозавод – 1. Інших підприємств шкіряної, харчової, хімічної, керамічної, кравецької, швецької тощо промисловості – 45; електростанцій – 3. Разом – 84. Валова продукція всіх підприємств за рік 96738000 крб. Робітників і робітниць працює там – 18893.

Завдання: 1) Що таке завод, що таке фабрика, яка між ними різниця? 2) Обрахуйте, скільки кожен робітник дає валової продукції за місяць? За рік? 3) Які є заводи або фабрики у вашому районі? Скільки днів чи місяців іде виробництво? Скільки робітників працює під час виробництва? На яку суму в карбованцях, або скільки в пудах чи тоннах вироблено продукту в минуле виробництво? Обрахуйте, скільки виробив кожен робітник продукту, на яку суму? 4) Чи є млин у вашому районі з механічним двигуном? Скільки він перемелює зерна за добу, за рік? Скільки поступило зерна за минулий рік? Яка його вартість за твердими цінами? Скільки робітників і яка їм зарплата за весь рік? Скільки згора палива, його вартість? Вартість ремонту? Страховка, амортизація. Скільки чистого прибутку дає ваш млин? 5) Чи є кустарні виробництва у вашім селі? У вашім районі? Обрахуйте й порівняйте вартість їхніх виробів і фабричних» [6, 13].

Дане видання сприяло покращенню рівня викладання в школі, оскільки поєднувало в собі як навчальні, так і розвивальні функції. Але створити локалізовані підручники, які сповна б відповідали змісту освіти педагогам Сумщини так і не вдалося. Краєзнавча література, що з'являлася, не завжди узгоджувалися з принципами науковості, системності й послідовності процесу навчання; підібраний у цих виданнях місцевий матеріал слабо координувався з навчальними програмами.

Становлення радянської школи у 20-ті роки ХХ століття супроводжувалося не лише змінами у змісті навчання, а й пошуком нових підходів до організаційних форм викладання. З метою подолання властивих попередній освіті шаблонів і недоліків навчальні заклади намагалися відійти

від класно-урочної системи та замінити її активними формами навчання. Як одна з альтернатив уроку розглядалася краєзнавча екскурсія. Проте, орієнтація на неї як на основну форму навчального процесу викликала певний спротив серед громадськості. Зокрема, на сторінках Роменської повітової газети «Влада праці» в 1923 р. була опублікована стаття місцевих освітян «Нові методи навчання», у якій констатовалося, «що в більшості не тільки батьків, а й дітей міцно панує думка про школу, як про «храм освіти» старого типу. Їм здається, що тільки класне навчання серйозна шкільна праця; що ж до екскурсій, освіти за школою, так званого власного безпосереднього досвіду, то все це, по їхньому, не варто того, щоб ходити в школу. Давно вже пора переконатися, що освіта полягає в тому, щоб вивчити речі, природні явища шляхом власного досвіду та спостереження» [7, 2].

Почасти й самі освітяни не завжди розуміли, у чому полягає доцільність екскурсійної форми навчання. Наприклад, на педагогічній раді Перекопівської семирічної трудової школи Роменської округи у червні 1923 р. частина вчителів заявила «що з селом дітей екскурсійно знайомити не потрібно, завдяки тому, що діти всі з села і знають його якнайкраще, а коли чого і не знають, то вчителі їх знайомлять із цим досить гарно за партою». У зв'язку з цим довелося навіть проводити голосування, в результаті якого більшість учителів усе ж виступили на користь усебічного використання екскурсій [3, арк. 21].

Завдяки вдосконаленню методичного забезпечення екскурсій вони поступово набували все більшого поширення. Реалізація цієї форми навчання відбувалась у три етапи: 1) підготовка до екскурсії, 2) здійснення самої екскурсії, 3) опрацювання набутого матеріалу. Зокрема, за такою схемою проводилась екскурсія в поле учнями 2 та 3 груп Перекопівської семирічної трудової школи Роменської округи. Напередодні виходу учні ознайомилися з культурними рослинами та значенням їх у житті людини, зі шкідниками цих рослин і птахами, які винищують шкідників. Під час самої екскурсії всі ці представники флори й фауни були показані дітям у живій природі. Як відзначали вчителі, «екскурсія мети досягла. Усі наслідки екскурсії зафіксовані в підсумковому творі» [3, арк. 25]. Окрім навчальної безсумнівною була й виховна роль екскурсії – вона давала чимало емоційних переживань, що підсилювали та закріплювали отриману інформацію.

Наприкінці 1920-х рр. у школах України відбуваються спроби запровадження ще однієї активної форми навчання – проектних завдань. В основі методу проектів було колективне складання плану та здійснення його у зв'язку з програмою школи на підставі теоретичних знань, що

здобули учні в процесі навчання. Уся діяльність за методом проектів складалася з трьох компонентів: 1) план, 2) виконання, 3) оцінка. Передбачалося, що проекти можуть бути загальні (для всіх учнів), колективні (для груп учнів), індивідуальні.

У краєзнавчій діяльності метод проектів найбільш ефективним був саме там, де під час вивчення рідного краю з'ясовувалася потреба в певній роботі на користь свого села, міста, району. Тоді за допомогою методу проектів школа накреслювала певний план і виконувала необхідну громадсько-корисну працю. Наприклад, Роменський окрметодком пропонував школам здійснити такі проекти в третьому триместрі 1926 року: «1) обкопати плодові дерева у городах; 2) провести збір дітьми шкідників; 3) організувати висадку розсади та спорудження парників по проекту Перекопівської трудової школи» [2, арк. 238].

У документах органів освіти зверталась увага вчителів на найважливіші форми краєзнавчої роботи. Так, у розробленому Роменським окружним відділом народної освіти «Робочому плані праці на II триместр 1929–1930 навчального року для 3 групи» вказувалося, що спираючись на краєзнавчий матеріал учителі могли організовувати роботу школярів у такий спосіб: «Розмови: «Які вироби дає наше село місту, а місто селу», «Роль та значення кооперативних центрів у регулюванні товарообміну». Писемні праці: написати самостійний твір «Що дає наше село місту, а місто селу». Екскурсія: до кооперативної крамниці (до базару) та сільськогосподарського кредитового товариства» [10, 11].

Отже, найбільш поширеними формами краєзнавчої роботи, які використовувалися в навчальному процесі української школи протягом 1920-х рр. були екскурсії, проведення бесід і написання творів про рідний край у класі, проектне навчання.

Активно розвивалися на території Сумщини в досліджуваний період і позакласні форми краєзнавства. Так, у багатьох школах створювалися та працювали гуртки. Якщо гурток за кількістю учасників був великим, то він розбивався на секції: природничо-географічну, соціально-економічну, етнографічну. Природничо-географічна секція вивчала природу своєї місцевості: фізичний склад земної поверхні, ґрунти, водоймища, корисні копалини, флору й фауну. Соціально-економічна секція досліджувала розвиток техніки, знарядь місцевого господарювання, форми суспільно-громадського життя, адміністративні, промислові та інші заклади, соціальні рухи, усі місцеві історичні пам'ятки – городища, вали, кургани. Етнографічна секція вивчала житло, харчування, уявлення народу, народні звичаї, побут і

фольклор. Прикладом діяльності за такими напрямками може слугувати учнівський краєзнавчий гурток Велико-Писарівської семирічної трудової школи. Заснований у 1922 р., він став центром краєзнавчої роботи в районі. Очолював гурток учитель-філолог П. Сапухін. Гуртком було досліджено археологічні знахідки, церковні архіви, видано два рукописних збірники з матеріалами про місцеву історію, складено сім історичних нарисів рідного краю. Особливо слід відзначити діяльність гуртка з популяризації краєзнавства. За п'ять років існування гуртка було прочитано понад 50 лекцій краєзнавчого змісту. А методичні праці щодо краєзнавства керівника гуртка П. Сапухіна неодноразово друкувалися в українській педагогічній пресі [5, 80].

Досить відомим своєю діяльністю був і краєзнавчий гурток при семирічці с. Вороніж Шосткінського району, який був заснований у 1924 р. Членами гуртка було здійснено: 1) обслідування с. Вороніж та складання докладної карти у зв'язку з електрифікацією; 2) обслідування торфовиськ в околицях села у зв'язку з будівництвом ставка; 3) обслідування вапняків і каменярень; 4) вивчення ґрунтів; 5) складання колекції місцевої кераміки та виробів із гіпсу; 6) обслідування археологічних знахідок на місці старовинної фортеці; 7) обслідування місцевих колгоспів; 8) збирання місцевого фольклору, місцевих вишивок, місцевих рослин і комах [4, 26].

Висновки. Таким чином, з початку 1920-х рр. зміст краєзнавчої роботи у школах Сумщини визначався відповідно до нормативних документів, що розроблялися центральними органами радянської влади. Підходи, принципи та вимоги до змісту краєзнавчої роботи шкіл, викладені в загальних положеннях у державних нормативних документах, конкретизувались у планах роботи місцевих органів освіти Сумщини. Переважно теми навчальних програм носили виробничо-краєзнавчий характер. Місцевими органами освіти створювалися різні види навчальної літератури, у якій відображався зміст краєзнавчої роботи.

Найбільш поширеними формами краєзнавчої роботи, які використовувались у навчальному процесі у школах Сумщини протягом 1920-х рр. були екскурсії, проведення бесід та написання творів про рідний край у класі, проектне навчання. Активно розвивалися на території Сумщини в досліджуваний період і позакласні форми краєзнавства. Так, у багатьох школах створювалися та працювали краєзнавчі гуртки. Подальшого вивчення потребує порівняльний аналіз змістового та організаційного компоненту краєзнавчої роботи в школах Сумщини та в інших регіонах України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Держархів Сумської області, ф. Р- 4563, оп. 1, спр. 7, арк. 1-5.
2. Держархів Сумської області, ф. Р-5747, оп. 1, спр. 11, арк. 238.

3. Держархів Сумської області, ф. Р-6058, оп. 1, спр. 12, арк. 21-25.
4. Життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство. – 1928. – № 1. – С. 26–28.
5. Життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство. – 1928. – № 6–10. – С.69–82.
6. Краєзнавчий матеріал Сумщини. – Суми : Видання Сумського окружного кабінету соцвиху, 1929. – 46 с.
7. Нові методи навчання // Влада праці. – № 617, 14 грудня 1923. – С. 2.
8. План краєзнавчої роботи для сільських трудових шкіл першого концентру на третій триместр. – Глухів : Червоне село, 1927. – 12 с.
9. Порадник по соціальному вихованню дітей. Випуск 1. – Х., 1921.– 136 с.
10. Робочий план праці на II триместр 1929-1930 навчального року. Третя група. – Ромни : Окрвідділ народної освіти, 1929. – 15 с.
11. Сумщина в історії України : навчальний посібник. – Суми : Мак-Ден, 2005. – 496 с.
12. Сумщина від давнини до сьогодення : Науковий довідник / [Відп. ред. А. П. Сапухіна]. – Суми : Слобожанщина, 2000. – 384 с.
13. ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 4, спр. 352, арк. 75.

РЕЗЮМЕ

Бугрий В. С. Содержание и формы краеведческой работы общеобразовательных школ Сумщины в 20-е гг. XX ст.

В статье проанализированы содержание и формы краеведческой работы общеобразовательных школ Сумщины в 20-е гг. XX ст. Было установлено, что с начала 1920-х гг. содержание краеведческой работы в школах Сумщины определялось в соответствии с нормативными документами, которые разрабатывались центральными органами советской власти. Подходы, принципы и требования к содержанию краеведческой работы школ, изложенные в государственных нормативных документах, конкретизировались в планах работы местных органов образования Сумщины и учебной литературе для школы. Охарактеризованы наиболее распространенные формы краеведческой работы, которые использовались в школах Сумщины в течение 1920-х гг.

Ключевые слова: содержание образования, формы учебы, школьное краеведение, общеобразовательные учебные заведения Сумщины, комплексные программы, экскурсия, «метод проектов», кружок.

SUMMARY

Bugrii V. The content and form of regional studies of Sumy secondary schools in the 20-ies of the twentieth century.

In the article it is found out that from the beginning of the 1920-s the meaning of local history in Sumy region schools was determined in accordance with the regulations, which were developed by the central Soviet authorities. The main source of guidance on educational institutions have become annual special «advisers on social education» and comprehensive programmes. The approaches, principles and content requirements for regional studies of schools outlined in the introduction of the government regulations, more specific plans of the local education authorities. Preferably the curriculum topics had industrial and regional character.

It was stressed that the local education authorities created different kinds of the textbooks, which also served as the carrier content of local history. These publications contributed to the improvement of teaching at school, because it combined both educational and developmental functions. But the teachers of Sumy region failed to create localized tutorials that would meet the full content of education. Regional literature that appeared not always consistent with the principles of scientific, systematic and sequence of the learning process. Besides selected in these publications local material poorly coordinated with educational programs.

The formation of the Soviet school in the 20-ies of the twentieth century was accompanied not only by changes in the content of education, but also the search of new approaches to organizational forms of teaching. In order to overcome inherent in prior learning patterns and disadvantages the schools tried to move away from the class-task system and replace it with active learning. The regional excursions are considered as one of the alternatives of the lesson. At the end of the 1920-s the attempts to implement such active learning as design problems were made at the schools of Sumshchyna. Extracurricular forms of local lore developed actively on the territory of the Sumy region in the study period. In particular, the article examines the activities of local history groups in secondary schools.

Key words: *the content, learning, school studies, Sumy general education, the complex programs, an excursion, project method, workshop.*